

**Abaluan nu imorikikitai ekale kere kwape
ikulepek alupok:**

**Nes epone lo ejokuna kakere kanu aikeun ka
ayuar apedorosio nu angor kotoma alupok.**

*Ewadikan Akiro nu: Judy Adoko Adairekta Napolon nako
Land and Equity Movement in Uganda – LEMU.*

7 Olap Loitomonetadiope 2014

*Land and
Equity Movement
in Uganda (LEMU)*

Making land work for us all

1. Nuegeete

Aitojok ayuara na angor ajaut ka alupok nu eyaitai koinono nes isingarenitos ikodeta kere lu itolosete ipelueik lu erucokina kede akiro nu alupok. Epone lo kwapekwana itolosere akiro ko Uganda, kwape iswamaere kaiboisio acie nu Afrika, nes angor adumunun abaluan nu alupok nu ejaasi kotoma okiroria kec kes adiopediopen. Ko Uganda, isinyikokit akisil ikulepek alupok nu eyaitai koinono adumunun abaluan nu araut ilopet alupok nu einono nu enyaratit kalongwau *Certificates of Customary Tenure* (CCO) ne mam ipimaere ka aira amoru kede ne ededorere aijulakin alupok arauun nu eyaitai koipone lo ijaikinere ilopet abalua kanu araut ilope alupok ikaru kere (*freehold*). Itetemit aiwadikaet na epone lo ejaar arereng kanu angor da nukocaalo aijaikinio abaluan nuka CCO arai *land title* tetere einakini kesi da apedorosio kotoma alupok nu eyuara. Icatakit aiwadikaet na atemar ebe ejaasi angor nukocaalo da kede apedorosio toma alupok nu ekale, kosodi aremit akirot na ikulepek alupok adumunun abaluan nuka *land titles* nu iwadikatai ekiror lo idiope itunganan bon nes ebuni adacakin angor toma atwaniar, aibois na aitojok apedorosio kec kotoma alupok. Isinyikokit aiwadikaet na itunga adumunun abaluan nu alupok nu iwadikatai kwape nu ekale.

2. Iponesio lu edumununiata angor apedorosio kotoma alupok.

Edumunenete angor nuegelegela adoketa apedorosio kotoma alupok koponesio kaluta: 1) edukone, 2) atiakakinio alupok nukokale kwape airumunet, 3) agwela, 4) kwape ainakineta, kede 5) aipagisaunun (*/lease*) kane ejai apugan. Iponesio lu idilar noi angor adumununa alupok kes edukone kede airumun nukokale.

1. Edumuni aberu apedorosio nu ayait alupok kane ejaasi auriak luka okilenike, nu emorete ngesi ayait eirian kede okilenike kanu aidarakit idwe kec. Mam aberu arai ekilokit ke ededorri agwelar alupok ngun komam ekale kede ateker ecamakitos.
2. Ejai aberu na alacak edukone anyoun kore lo edukitere ngesi kosodi abongor orekec ne euritere ngesi, ajalakin kokau idwe ke lu ejaasi ka apedorosio nu ayait alupok. Araut ameeba na ateker naka okilenike, ibore da yen lem einakit ngesi ajaut ka apedorosio toma alupok nukokale loka okilenike, nes da enangikini kapak na elacakinia ngesi edukone. Ebongori do aberu na akorakinio alupok kane ejaasi auriak ke arai eroko idiope kakesi ejari ido kojaatatar kede alupok adio nu ideunit ekale, arai kane ejai onaceke lo kobi kitosomate akituk nu amanyere ngesi amanyia aberu.
3. Eyaatit apesur kwape nu epote adukokin adio apak kere koingaren ido mam ebongunete

kodukone. Arai mam apese edukokin, ejai papake atiakakin ngesi da einer ke lo alupok kwape airumunet ke. Eraunos nu alupok nu apese nu ebuni ngesi da alope ayait idarite kesi kanu idwe ke ido ededorri aikopakin alupok nu ne ejaasi idwe ke; konye mam ngesi ededorri agwelar kesi komam ekale ka ateker ecamakitos.

4. Iyatakin apuserut araut alope kede ayait alupok kwape 'apolokiton ekale' akaulo na atwanare na okilenike.

Kotupitete nu ejaasi kuju, etakan ebe angor kere edumunete apedorosio toma alupok nu ekale nu ekorakino kesi kwape ameeban nu ekale arai kwape angor nuedukokina.

3. Epone lo eraar aibwaikit eta abaluan nu ejai ekiror lo idiope itunganan bon aitikonokineta.

- 1) **Alupok nu idiope itunganan kes eraasi 8 kangun 100.** Kotoma aurianeta 11 nuka aisia ntu etolot LEMU kodistrikta kere luko Lango kede Teso kanu aimor akiro nu ejaasi toma Oiswamae Lotupitono ko Uganda kere Kakiro nu Alupok (*National Land Policy*) ikamanara kede ikoruon lu iraitai ikito ka amaapun nu alupok nu inomitai kede akan, ageun olap Loikanyetauni toni Loitomonetadiope okaru 2014, abu LEMU iriamunos kede itunga 652 lu emoriaritos Erabak lu Ikansulon luka Idistrikta, Abwoikitok President Kodistrikta (RDCs), Apolokitok Eswamak ka Ajakanuto Kodistrikta (CAOs), Apolok Icolongo luka LCV Kodistrikta, imeeban lu atekerin nu einono, abwoikitok ICU, apolok Icolongo luka iboodin lu eyaitos nu Alupok Kodistrikta, eswamak apugan lu epolokitos nu alupok kodistrikta, apolokitok erionget loka polis Kodistrikta, abwoikitok idiinin, ewadikak iyemuto, kede irioneta lumam eraasi lu apugan; lu apotu kitolomutu aomit kec na etiai lo alupok nu eyaitai kwape nu ekale, nu emoritos itunga katutubet kede nu itunganan idiope bon koponesio kaluta:

Airiamun	Alupok nu Ekale	Alupok nu Emoritos itunga katutubet	Alupok nu idiope itunganan
	80	10	10
	85	5	5
	85	10	5
	85	10	5
	80	10	10
	85	10	5
	80	10	10
	80	10	10
	80	15	5
	90	5	5
	70	10	20
Kere	820	95	80
Kiding Kiding Kangun	81.8	9.55	8.2

- 2) Apotu itunga lu ajaikina aurianeta nu kitetemoto alupok nu eraar ilope itunganan idiope kwape ngnu nu egwelit itunganan ngin ilopet bon, ido mam angor nukocaalo nu egwelete alupok ipu.
4. **Kotupitete nu ebala esekison 41(i) lo Eiswamae loitetet Lotupitono ko Uganda kanu Ayait Alupok:** "Ejaun apugan aitetenaar Ekisil Lo Alupok (Land Act, CAP 227) tetere ecamakini alupok nu eyaitai koinono nu idiope itunganan bon aijulakinio araan nu eyaitai kwape nuka freehold;" Koipone kangol, alupok nu eyaitai kwape nu ekale, neda ejaatatar angor nuiwu kakere kede apedorosio, kes elemaritai apedor na aijulakin araan nuka abalua na *freehold*.
5. Aitodolinikin ikisila, kwape nat lu ikamunitos abaluan nuka CCO kwape ejaar toma Okisil lo Alupok (*Land Act*), nes aticepak mam iswamaunos kwape ipudare. Ebala Ekisil lo Alupok ebe:
- a) Epedorete ikulepek alupok adumun alupok kwape itunga idiopediopen ari kwape ekale ido epedorete adumun Abalua na Alupok nu Einono (CCO), nada epedorio aijulakin araan nuka *freehold*, kosodi
  - b) Ijaikit abalua na CCO aseuneta 3 kanu ikiroria lu ikulepek kwape a) nu idiope itunganan, b) nuka ekale; ari c) nu emorete itunga lukatutubet. Kotupitete ipegeta luikamunitos apedorosio kotoma alupok nu einono kedē eisinye kanu alupok lo ejai otunga luko Uganda, enyaikinet do kwana aseuneta nu ikiroria lu ecamakit ekisil itunga aiwadik alupok kec kwape nu idiope itungangan naarai:
  - Epedori ekilokit, kwape "engarenon lo ekale" lo alupok nu ekale, "aiwadik" ekiror ke bon toma abalua na alupok, karaida ekwetarit aseunet na iwadikei "Nuka Ekale." Etwaniari do ngesi aijulakinet na ecamakitor ekisil ngesi bon araut ilope alupok naarai erai freehold epone loitetet, lomam ngesi emisiikit aitutuketa nu ejaasi toma ke. Esalakini do ngesi ilekorit akou kiyuunite ebe ngesi erai "apolokiton ekale," lo eyait alupok nu einono kokiror loka ekale. Koipone kalo, "ijulakini" do ngesi alupok nu ekale araan "alupok nu itunganan idiope" koipone lo ecamakit ekisil.
  - Engarenon lo ekale' lo epol eisinye, ari emusika lo eyait alupok nu ekale, nges aticepak epeleikini aseun adumun abalua na alupok na iwadikei ekiror ke bon kolosikite ademakin luce itunga lukokale alupok aitaraun nuke bon.
- Ikiliok lu egwelete alupok eroko kedukokina, karaida isunyakinete alupok araan "Alupok nu ekale" akaulo na ngesi adukokin ka auri idwe, kes aticepak epedorete ayangar alupok nu kwape nuke bon kosodi aiwadik kesi kokiror ke bon. Kodistrik lo Kasese, kotoma otunga 2,544 lu ejaasi ikiroria kec kwape idiopediopen toma afairon 2028 nu elipitere Abaluan nu Alupok nuka Einono (Certificate of Customary Ownership), nuda aponi kitemonokinai kosodete akorakin ikulepek, 2,058 (80.3 kangan 100) kes ewadikatai kwape nu itunga luedukokina ido 346 bon (13.5 kangan 100) kes ewadikatai kwape nu ekilokit lomam edukokina arai aberu namam edukokina.¹
  - Mam iwadikei ikiroria lu angor toma abalua na ikulepek alupok nu ekale naarai emuno kesi adukokin ka alosit okalia icie. Ejaunos do apedorosio kec nu alupok "kiding na ikalia iarei."
  - Arai ketamata angor nu auni nu epolokitos ikalia – apuser, apesur numam edukokina, ka nu abongtu kodukone – aiwadik ikiroria kec bon toma abaluan nu alupok, idila noi ikalia kec aimik kesi aswam ngnu, naarai ekuriaka ebe epedorete angor nu adukokin bobo kolosete nenicie, kotwaniari do ekale alupok ngnu koipone lo kesi (alupok) aibwot okalia iuitettiak lu edukonokinos angor nu, mere kwape ikiliok, lu esalakinete okale edipet ikaru kere lu aijar kec.
  - Kanu aitidisiar atwaniar, ekot Eiswamae Lotupitono kanu Ayait alupok kocamakite aseunet adiope bon kanu abaluan nu alupok nu ekale naarai a) alupok nu ekale kesi nu idilasi kakere, **b)** itolomikino apedorosio nu angor da toma, **c)** itidisari eisinye lo ikiliok ademanar luce alupok, kosodi **d)** mam itunga idiopediopen lu egwelete alupok ipudakinos agangat kanu aimorikikin aira ikoruon lu alupok kec, epedorete kesi bon aitac apiyai kanu aswam ngnu.
- ## 6. Nu aponi kitojokai kaurianeta
1. Aijaikin abaluan nu alupok nu einono ari nuka *titles* nu iwadikei kokiror lo ekale nes bon ekotoi korai aseunet adiope bon na ijaikitai ikulepek alupok nu einono, komamei cut acie aseunet, naarai aseuneta nu ebala ekisil kes eyaunitos angor amamus kede ayuara na apedorosio kec kotoma alupok. Ingarakinete

¹ Ejaasi nu Oripoota lo etupit apejo nasodit na imeeban luka Northern Uganda Land Platform odistrik lo Kasese na ekamanara kede Abaluan nu Alupok nu Einono (CCO) kolap Loitomonetadiop, 2014.

abaluau nu iwidikatai kokiror lo ekale acamanar ber ajaun okale eroko egwelara alupok.

2. Ekot aigerio na ikoruon na imorikikina itunga katutubet kitorite adoketa aongon ko Uganda kere, korai adaun adoketait adiope eroko ikunyakina adoketait naetupakini. Adoketa ngun kes nuta:

- *Adoketait nasodit* – Angicun ka aiwadik imeeban kere luka ikalia ka lu atutubet lu ejaasi kede apedorosio toma alupok koipone lo ainomun ‘ekitoi’ lo itodunit epone lo ejaatar kanginidiopet ka apedorosio ngun. Koipone kalo, itunga kere lu ejaasi ka apedorosio toma alupok, arai iboyete kesi kopana kalupok kangun arai mam, kes epote ajaut toma aiwadiakaeta ido epedorio aitogogong abeit kec.
- *Adoketait Naiareit* – Iraata ikoruon kitosomaete “ikito lu ikoruon” luitegelikina lu ecamunitai koinono, kwape nat ejumula, kojaasi idunyeta kere asesen, kosodete ainomun amapu na alupok kangun kede aidok akanin toma kec kanu aitodun alalau kec ka ijenueta lu ejaasi toma alupok ngun. Ekot aswam na korai na itoloso ekale bon kede imeeban lu atutubet, ateker, ekomiiti lo apugan lo otem lo eyait nu abaluau nu alupok kede ekansulo loka LC1 lokocaalo. Ekot Erionget Loapolon lo

apugan lo eyait nu Alupok, Itogoi ka Aitopol Itaunin asipokin eiswamae lotupitono ka nuingarenikiton itunga itolosio aswamisinei nu, kosodi agwelakin itunga iboro luitosoma ipimao alupok, kwape nat ausi na ipimaere aojau (*tape measure*), konye mam ekotoi kesi ikulepek ajaut toma aswam na. Iriongeta lumam eraasi lu apugan lu iswamaete akiro nu kes do edolit aanyun ebe mam luce ikulepek alupok elemaritai awai.

- *Adoketait Naiuniet* – Kitetemoi ka acamanar ‘aibumanakineta nu ikulepek alupok nu ekale ka nu emoritos itunga luatutubet’ kede ikiroria lu iwidikainikino toma abaluau nu alupok nu ekale kede nu emoritos itunga katutubet kede aibikakit aitutuketa da nu eyaitere alupok nu ekale ka nu emoritos itunga katutubet ‘Kokiror loka luce’ toma aiwadiakaeta ngupongun.
- *Adoketait Naiwongonet* – Kedaunos adoketa ageun nasodit toni naiuniet, epedorete do ikalia ka itunga luatutubet lu ipudasi abaluau nu alupok nu ekale kede nu alupok nu emoritos itunga katutubet aitolomun alipan kec kosodete aijaikin kesi abaluau ngun. Ekot nu aiswamaun kodaunite kerekber apugan atiakun ka asipokin eyapesi (*registry*) lo iwidikaere ka aidar aiwadiakaeta nuikamunitos alupok nu einono.

7. Nu-ngetakinet

Arai mam etupio adoketa nu imarunitai kokuju, ekot do ikodeta lu erucokina aswamisio kec kede akiro nu alupok aiyuun ebe ejaunos aitojokaareta toma apedorosio nuka angor kotoma alupok konye kosalakitos “adoketait na adumun aijen bon” komamete “ajokisio nu etakanete nu iswamauna nu esesenete itunga.” Angor nuedukokina, apuser, apesur numam edukokina, angor nu alacakisi edukone, kede idwe; kere epote atwakiar apedorosio nu alupok kotoma “alupok nukokalia” ne ejaasi “ikiliok lu epolokitos ikalia kede imusikai.” Arai ketwakiasi itunga apedorosio kotoma alupok, etiono noi ainyakun.

Ekot apugan aisingarenit akirot na abaluau nu alupok nu ekale ka nu emoritos itunga katutubet adepar “alupok nu itaraunio nu idiope itunganan,” naaraai nu kes iponesio lu alupok lu idilasi kakere kocaalo luko Uganda. Aitadolikino na aimorikikina aipima ka aira ikoruon lu alupok katutubet nes ekoto kolemarite aseunet na idiope itunganan aiwadiakaun araut ilope alupok ido kitasalai bon aseuneta nuka abaluau nu alupok nu ekale ka nu emoritos itunga katutubet.

Ekot apugan aitolomun “abaluau nu alupok nu ekale ka nu emoritos itunga katutubet” nu ejaasi aitutuketa kanu apolokiton ekale kede atekerin ayait alupok kokiror lokaluce, kede kojai eyapesi (*registry*) lo egitaritai kanu aiwadik ka aidar aiwadiakaeta nu. Eupas nu kede nu ejaasi toma Oiswamae Lotupitono Eyaitai Alupok (*National Land Policy*).

Ekot aigerio na ikoruon lu alupok na imorikikina itunga katutubet kitorite adoketa aongon, ageun kede ainomun ‘ikito’ luka imeeban lu ejaasi kede apedorosio toma alupok nu okalia kede nu emoritos itunga katutubet, aira ijenueta oikoruon kede ainom ka aidok akanin amapun, kosodi awasia kec, aijaikin ikulepek abaluau nu alupok nu ekale ka nu emoritos itunga katutubet.

**Land and
Equity Movement
in Uganda (LEMU)**

Making land work for us all